

De biografie van peelland: De archeologische kaarten van peelland

I. DE ARCHEOLOGISCHE KAARTEN VAN PEELLAND - INLEIDING

INLEIDING: RECONSTRUCTIE DE PEEL

Het Brabantse landschap zal in de nabije toekomst een gedaantewisseling ondergaan. Allereerst is sprake van een toenemende verstedelijking van het Brabantse platteland. Vooral langs de zuidelijke en de oostelijke rand van de provincie is in de afgelopen jaren een langgerekte stedenrij ontstaan: een Brabantse 'zandstad' waarbinnen stedelijke functies en het plattellandsleven niet meer gemakkelijk van elkaar te scheiden zijn. Daarom ziet de provincie de vormgeving van de stedelijke ruimte als een belangrijke opgave voor de toekomst. In de notitie Brabant Contrastrijk wordt duidelijk gemaakt dat het verleden daarbij een inspiratiebron vormt. Het historische contrast tussen de steden, de dorpen en het platteland zal waar mogelijk moeten worden hersteld.

Een tweede ruimtelijke opgave betreft het agrarische cultuurlandschap, dat het gezicht van Brabant altijd in hoge mate heeft bepaald. Van een traditioneel cultuurlandschap met uiteenlopende agrarische functies heeft het Brabantse zandlandschap zich in de afgelopen dertig jaar ontwikkeld tot een agrarisch productielandschap met een industrieel karakter. Inmiddels is duidelijk geworden dat de landbouw zich onmogelijk langs deze lijn verder kan ontwikkelen. Op veel plaatsen is een zeer hoge veedichtheid ontstaan, die gepaard gaat met een aantal problemen. De belangrijkste daarvan is de spanning tussen de economische gebruiksfuncties van het platteland en de kwaliteit van het milieu. Zo hebben landschap, water en natuur te lijden van de vermesting, verzuring, verdroging en/of eutrofiëring die is opgetreden door de intensivering van de veehouderij. Anderzijds kunnen veel agrarische bedrijven zich door de ruimtelijke druk en aangescherpte wet- en regelgeving niet langer ontwikkelen, zodat ze in hun voortbestaan worden bedreigd. In het kader van de reconstructie van de zandgebieden wordt naar oplossingen voor deze vraagstukken gezocht.

De Provincie Noord-Brabant heeft de reconstructiedoelen voor Midden- en Oost-Brabant nader uitgewerkt in het koepelplan Reconstructie aan zet. Dit plan is bedoeld als integrerend kader voor het provinciale beleid ten aanzien van het landelijk gebied, en dient tevens richtinggevend te zijn voor de reconstructiecommissies in Midden- en Oost-Brabant. Het belangrijkste doel van de reconstructie is het vergroten van de duurzaamheid en leefbaarheid van de zandgebieden, met name door het bieden van (nieuwe) perspectieven aan de landbouwbedrijven, het creëren van varkensvrije zones en de verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving. Dit betekent dat niet alleen nieuwe kansen zullen ontstaan voor de veehouderij, maar ook voor zaken als natuur, landschap en recreatie. Met betrekking tot de laatstgenoemde aspecten wordt in het koepelplan ook de cultuurhistorie genoemd. Toch is bij de reconstructieopgave in Noord-Brabant tot op heden geen systematische aandacht geschonken aan het

erfgoed van stad en land, inclusief het archeologisch erfgoed dat daarvan een integraal onderdeel is. Een uitzondering daarop is de Reconstructie De Peel, waar de cultuurgeschiedenis van het gebied al vroeg in de planvorming is betrokken.

Het reconstructiegebied De Peel ligt in het uiterste zuidoosten van de provincie Noord-Brabant. Het wordt gevormd door de (nieuwe) gemeenten Laarbeek, Gemert-Bakel, Helmond, Deurne, Asten, Someren, Mierlo en Nuenen. In het vervolg van de tekst zal dit gebied telkens worden aangeduid als 'Peelland'. Het vervenings- en ontginningslandschap van de 'eigenlijke' Peel vormt daarvan een onderdeel.

Het reconstructiegebied beslaat ongeveer 56.650 ha., waarvan ca. 9.300 ha. gevormd wordt door woonkernen en ca. 47.000 ha. door buitengebied. Met een oppervlakte-aandeel van 54% is de landbouw de grootste grondgebruiker. De landbouwbedrijven bestaan merendeels uit moderne veehouderijen met grote, open landbouwgebieden. Een andere belangrijke sector is de glastuinbouw, die momenteel geconcentreerd voorkomt in de gemeenten Someren, Asten en Deurne. Het aandeel van kleinschalige, biologische landbouwbedrijven is in het gebied laag.

Op grond van de geologie en geomorfologie kan in het gebied een tweedeling worden onderscheiden. De Peelrandbreuk, ontstaan door tektonische bewegingen in de ondergrond, deelt het gebied namelijk in een hoger gelegen oostelijk deel, de Peelhorst, en een lager gelegen westelijk deel, de Centrale Slenk. In de laatste ijstijd, het Weichselien, werd door de wind in het gehele gebied dekzand afgezet. Het dekzand vormt ruggen en dekzandvlakten met een wisselende dikte, die afhankelijk is van oorspronkelijke windomstandigheden, sedimentatiemilieus (inclusief latere erosieprocessen) en reliëf. Eén van de grootste dekzandruggen is de Midden-Brabantse Dekzandrug, die in het gebied de natuurlijke afwatering van de rivieren en beken blokkeerde. Daardoor ontstond tussen Beek en Donk en Gemert een breed overstroomingsdal, het Broek. Maar ook elders in het gebied stagneerde waterafvoer, waardoor in de beekdalen dikke pakketten leem werden afgezet.

Het reconstructiegebied beslaat een groot deel van het stroomgebied van de Aa, en (langs de westelijke rand) een klein gedeelte van het stroomgebied van de Dommel. De zijrivieren van de Aa, zoals Oude Aa, Astense Aa en Meervensche loop, stromen van het Kempisch Plateau en de rand van de Peelhorst naar de Centrale Slenk. Daar komen ze samen in de Aa, die in noordwestelijke richting afstroomt. Het systeem van rivieren en kleinere beeklopen bepaalt in sterke mate de fysieke geleding van het gebied. De Peelhorst vormt een hoger gelegen vlakte in de oostelijke helft van het reconstructiegebied. In ondergrond bevindt zich een slecht doorlatende leemlaag. Omdat het water op de Peelhorst onvoldoende kon worden afgevoerd, ontstonden hier na de laatste ijstijd zeer natte biotopen met hoogveen. Het hoogveen werd pas laat, vanaf het midden van de 19de eeuw, op grote schaal afgegraven ten behoeve van de turfwinning.

Peelland is een streek met een eigen historische, culturele en ruimtelijke identiteit. Op grond van bovenstaande beschrijving zal het echter niet verbazen dat de regio bij nadere beschouwing bestaat een groot aantal cultuurlandschappen, die onderling aanzienlijke verschillen vertonen. Deze verschillen zijn veroorzaakt door variaties in de bodemgesteldheid en waterhuishouding, en door uiteenlopende economische en sociale ontwikkelingen. 'Het' landschap van Peelland vertoont daardoor een grote verscheidenheid aan landschaps- en nederzettingvormen, elk met hun eigen ontwikkelingstraject.

Om de cultuurhistorie een stevige plaats te kunnen geven in de reconstructieopgave voor De Peel, was het noodzakelijk om aanvullend archeologisch, historisch-geografisch en architectuurhistorisch onderzoek te laten uitvoeren. Daartoe werd in 2002 door de Reconstructie De Peel en de Provincie Noord-Brabant (Beleidsafdeling Welzijn, Educatie en Cultuur) een subsidie verleend aan de Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband Gewest Helmond e.o. (SAS). De opdracht voor het onderzoek werd verleend aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Met het project werd aangevangen in 2003. De resultaten werden in 2004 overlegd in de vorm van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland (CHS; zie onder).

Bij het onderzoek werd een nieuwe benadering toegepast: de landschapsbiografie. Het project kreeg daarom de naam Biografie van Peelland. In een biografische benadering staan niet zozeer de (beschermde) monumenten centraal, maar wordt het onderzoek gericht op het samenhangende verhaal over de regionale landschapsgeschiedenis en de wijze waarop dat verhaal kan worden afgelezen aan plekken en patronen in het landschap. De landschapsbiografie wordt voor het Brabantse zandlandschap uitgewerkt door een interdisciplinaire onderzoeksgroep in het kader van het project 'Biography of a sandy landscape' van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Dit wetenschappelijke onderzoeksproject maakt deel uit van het stimuleringsprogramma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Bij een landschapsbiografie wordt het uitgangspunt niet zozeer gevormd door sectorale waarderungen van afzonderlijke cultuurhistorische relictten, maar juist door hun historische context en het verhaal achter de relictten. Uitgangspunt is, kortom, de 'levensgeschiedenis' van het landschap.

DE CULTUURHISTORISCHE HOOFDSTRUCTUUR VAN PEELLAND (CHS)

In 2004 werd in het kader van het project 'Biografie van Peelland' de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de Peel (CHS Peelland) opgeleverd. In de CHS wordt ook uitvoerig aandacht wordt geschonken aan de archeologische potenties en historisch-geografische waarden in het gebied. Doel was onder andere te verkennen hoe de reconstructie-opgaven kunnen aansluiten bij historische ontwikkelingen en de regionale karakteristieken van het landschap, en hoe kwetsbare archeologische waarden daarbij kunnen worden gerespecteerd. Het onderzoek werd gefinancierd door Reconstructiecommissie De Peel en de Provincie Noord-Brabant (afdeling Welzijn, Educatie en Cultuur). De belangrijkste doelstelling van het onderzoek was het verkrijgen van een overzicht van de cultuurhistorische waarden van het landschap in het reconstructiegebied, alsmede een cultuurhistorische karakterisering en prioritering van de verschillende deelgebieden van De Peel. Een belangrijk uitgangspunt daarbij was de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant.

Hoewel de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Peelland in eerste instantie bedoeld is voor de reconstructieopgave, kan ze een waardevolle leidraad zijn bij de voorbereiding van alle ruimtelijke ontwikkelingen en ingrepen in de regio. Het is immers van algemeen belang om de historische gelaagdheid en ruimtelijke verscheidenheid van Peelland in de toekomst herkenbaar te houden. Ten eerste omdat ze in hoge mate bepalend zijn voor de belevingswaarde van het landschap voor bewoners, bezoekers en ruimtegebruikers. Ten tweede omdat ze een wezenlijke bijdrage leveren aan de ruimtelijke kwaliteit. De mogelijkheden van Peelland zijn in deze opzichten nog lang niet uitgeput. Juist de historische aspecten van het landschap lenen zich voor allerlei ontwikkelingen. Zo biedt de landschapsgeschiedenis goede

aanknopingspunten voor het beheer en de ontwikkeling van natuur, voor het waterbeheer en voor de versterking van recreatie en toerisme. Bij het realiseren van al deze doelen kan de Cultuurhistorische Hoofdstructuur worden gebruikt als inspiratiebron voor het maken van plannen en keuzes.

Voor nadere bijzonderheden over de CHS Peelland wordt verwezen naar de kaart en de toelichting. De toelichting bevat een inleiding op de reconstructieopgave, de doelstelling van het cultuurhistorisch onderzoek daarbinnen, een methodische verantwoording van de bij het opstellen van de CHS gevolgde werkwijze en gedetailleerde gebiedsbeschrijvingen. Bij elke gebiedsbeschrijving wordt aandacht geschonken aan de ontwikkelingsgeschiedenis van het cultuurlandschap, de ruimtelijke hoofdkarakteristieken en de ontwikkelingsmogelijkheden (met een aanzet voor concrete uitvoeringsprogramma's).

De reeks '**Archeologische Kaarten van Peelland**' heeft als één van de onderleggers gediend bij het vaststellen van de CHS Peelland. De kaarten geven specifieke informatie over de archeologische waarden in het reconstructiegebied.

DE ARCHEOLOGISCHE KAARTEN VAN PEELLAND (AKP)

De AKP bestaat uit 5 periodespecifieke kaarten (vroege prehistorie, late prehistorie, Romeinse Tijd, Vroege Middeleeuwen en Late Middeleeuwen) en één samengestelde kaart waarop de belangrijkste archeologische vindplaatsen van Peelland staan aangegeven. De cartografische database is gekoppeld aan een matrix met gegevens over de vindplaatsen: vindplaatsnummer, coördinaten, type vindplaats (nederzetting, begraafplaats etc) en datering. De kaarten zijn gebaseerd op een vergelijking van verschillende databases: de lokale gegevensbestanden van heemkundekringen die zich hebben aangesloten bij de Stichting Archeologisch Samenwerkingsverband regio Helmond (SAS), het archeologisch informatiesysteem ARCHIS van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), de Cultuurhistorische Waardenkaart van de Provincie Noord-Brabant en ten slotte databestanden van de Hendrik Brunsting Stichting (HBS) en het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE AKP heeft een **signalerende functie**: ze geeft aan waar archeologisch erfgoed kan worden verwacht in de ondergrond (*in situ*). Dat wil niet zeggen dat delen van het gebied waarin geen of weinig vindplaatsen zijn aangetroffen, in archeologisch opzicht niet of nauwelijks waardevol zijn. Nader onderzoek zal dat in die gevallen moeten uitwijzen. De AKP kan worden gebruikt voor de volgende doeleinden:

- het maken van een eerste inschatting van de aanwezigheid en waarde van archeologisch erfgoed in een gebied (bijv. plangebied);
- het uitvoeren van een eerste *scan* ten behoeve van het archeologiebeleid van een gemeente;
- het opstellen van een cultuurhistorische beleidskaart voor een gemeente;
- het verrichten van onderzoek door archeologische werkgemeenschappen en heemkundekringen;
- het verrichten van onderzoek door wetenschappelijke onderzoeksinstituten.

De AKP helpt dus zowel niet-wetenschappelijke als wetenschappelijke partijen op weg bij hun verkenning van het archeologisch erfgoed van de gemeenten in Peelland. Voor het opstellen van uitvoeringstrajecten in het kader van inrichtingsprojecten of de nieuwe Malta-wetgeving is het raadplegen van de AKP echter onvoldoende. In dat geval dient advies te worden ingewonnen bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) of een opgravingsbedrijf of archeologisch/cultuurhistorisch adviesbureau. Om inzicht te verkrijgen in de onderzoeksthema's die daarbij een rol van betekenis (kunnen) spelen, wordt hier verwezen naar de uitvoerige beschrijvingen van gebieden,

perioden en thema's in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA): www.noaa.nl. In deel II van deze toelichting worden –in aanvulling daarop– nog enkele specifieke thema's beschreven voor het archeologisch onderzoek in de beekdalen van Peelland. De regio onderscheidt zich namelijk door de aanwezigheid van een heel stelsel van –ecologisch en cultuurhistorisch– waardevolle, maar ook kwetsbare beekdallandschappen. Over de archeologische betekenis van deze beekdallandschappen is nog relatief weinig bekend, terwijl in de beekdalen inmiddels al wel verschillende herinrichtingsprojecten in gang zijn gezet die de toestand het archeologisch erfgoed zullen beïnvloeden of dat erfgoed zelfs in ernstige mate bedreigen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Kant, P., J. van de Ven & J. van der Wijst, 2002: *Reconstructie De Peel*. Startnotitie milieueffectrapportage, 's-Hertogenbosch.

Kolen, J. e.a., 2004: *De Biografie van Peelland*. De cultuurhistorische hoofdstructuur van Peelland (CHS). Toelichting bij de kaart, *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 13, Amsterdam.

Provincie Noord-Brabant, 1999: *Brabant Contrastrijk. Ruimtelijke visie op de toekomst van Brabant*, 's-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 2001: *Reconstructie aan zet. Koepelplan reconstructie concentratiegebieden*, 's-Hertogenbosch.

II. DE BEEKDALEN VAN PEELLAND: ACHTERGRONDEN EN UITGANGSPUNTEN VOOR ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

INLEIDING

Bij de inrichting en het beheer van beekdallandschappen wordt nog weinig rekening gehouden met de archeologische potenties van landschappen. Hoogste prioriteit heeft het waterbeheer, hetgeen in de praktijk neerkomt op het zoeken naar mogelijkheden voor waterberging. Op korte afstand volgt de natuurontwikkeling. Dat laatste geldt in het bijzonder voor de her-meandering van beeklopen en het creëren van natte biotopen, waarmee – naar verondersteld – niet alleen de condities voor natuurontwikkeling worden geoptimaliseerd, maar ook de opvangcapaciteit van de beken wordt vergroot.

Het nieuwe beheer van de beekdalen breekt met oude exploitatievormen die het aanzicht van de beekdallandschappen meer dan een millennium hebben bepaald. Daarbij lag het accent op het tegenovergestelde: water moest in de regel zo snel mogelijk uit het stroomgebied worden afgevoerd, zodat de beekdallandschappen konden worden benut voor agrarische doeleinden. Hoewel deze oude gebruiksvormen worden geassocieerd met het premoderne landschap, valt die lijn door te trekken tot aan de ruilverkavelingen van de twintigste eeuw. Daarmee werd in de ontwatering van de beekdalen een hoogtepunt bereikt door de kanalisering van beken en de toepassing van nieuwe ontwateringstechnieken ten behoeve van de landbouw. De problemen die dat met zich meebracht, zijn algemeen bekend. Zo is de ondergrond plaatselijk sterk verdroogd, met nadelig gevolgen voor de vegetatie en biodiversiteit (en archeologische waarden!), en is het oude contrast tussen beekdalen en dekzandplateaus vervaagd. Het ligt daarom voor de hand dat de blik van de waterschappen en natuurorganisaties weer wordt gericht op een ‘dieper’ verleden, waarin de rivieren en beken nog volop de ruimte hadden. De archeologie heeft bij de herinrichting van de beekdalen echter nog nauwelijks aandacht gekregen. Daarom wordt in deze tekst een nadere toelichting gegeven op de bijdrage die archeologisch onderzoek kan leveren aan de kennis en kwaliteit van de beekdalen.

Het onderzoeksgebied ‘Peelland’ is gedefinieerd in bestuurlijke zin. Het omvat het gehele reconstructiegebied. Dat beslaat een oppervlak van ongeveer 57000 ha en omvat de (nieuwe) gemeenten Laarbeek, Gemert-Bakel, Helmond (alleen het buitengebied), Deurne, Asten, Someren, Mierlo en Nuenen. Het vervenings- en ontginningslandschap van de ‘eigenlijke’ Peel is daarvan een onderdeel. Tegelijkertijd is Peelland uiteraard méér dan een bestuurlijke eenheid: het is tevens een streek met eigen (historische) identiteit. Bij nadere beschouwing bestaat ‘Peelland’ echter uit een groot aantal cultuurlandschappen, die onderling soms aanzienlijke verschillen vertonen. Hetzelfde geldt voor de beekdalen. Deze behoren grotendeels tot één stroomgebied, namelijk dat van de Aa. De zijrivieren van de Aa en de kleinere beken, zoals de Oude Aa, Astensche Aa, Meervensche Loop en Goorloop, stromen van het Kempisch Plateau en de rand van de Peelhorst naar de Centrale Slenk, waar ze samenkomen met de Aa, die verder in noordwestelijke richting afstroomt.

In dit deel van de Toelichting bij de Archeologische Kaarten van Peelland worden relevante achtergronden geschetst en concrete uitgangspunten gedefinieerd voor het archeologisch onderzoek en de cultuurgeschiedenis van de beekdalen in het reconstructiegebied de Peel. Nadrukkelijk wordt gesproken van ‘cultuurgeschiedenis’ en niet van ‘cultuurhistorie’. Met de laatste term wordt doorgaans bedoeld op concrete relict en waarden, en wel van archeologische, historisch-geografische en architectuurhistorische aard. Het begrip ‘cultuurgeschiedenis’ is breder, en omvat in dit verband de functie en betekenis van de beekdalen in de (culturele) leefwereld van historische gemeenschappen. Tot het geheel van functies en

betekenissen behoren zowel de religieuze betekenissen als de economische gebruiksfuncties van waterlopen en beekdalen. De ecologische ontwikkeling van het beekdallandschap als geheel van mensgebonden biotopen, hangt daar nauw mee samen. Zaken zoals hydrologie, sedimentatiemilieu, bodemvorming en vegetatieontwikkeling waren ook in het verleden onlosmakelijk verbonden met menselijke vormen van landgebruik. De huidige wateroverlast en overstromingen in de rivier- en beekdalen zijn daarvan vaak de (onbedoelde) gevolgen! De analyse van archeologische verspreidingspatronen in Peelland en het onderzoek ten behoeve van de CHS leveren genoeg materiaal op, om enkele hoofdlijnen aan te geven in de ontwikkelingsgeschiedenis van de beekdallandschappen in het gebied.

BEEKDALEN ALS LANDSCHAPPEN VAN UITWISSELING EN INTERACTIE

Archeologen hanteren bij de beschrijving en interpretatie van historische landschappen vaak ruimtelijke schema's waarmee onze eigen samenleving weliswaar vertrouwd is, maar die voor gemeenschappen in het verleden vermoedelijk weinig zeggingskracht zouden hebben gehad. Zo heeft elke archeoloog wel een vastomlijnd idee van de opbouw van een (pre)historisch dorpterritoir. Waarschijnlijk ziet dat er als volgt uit. In het centrum van het territorium lagen de plaatsvastе nederzetting en de collectieve begraafplaats van de dorpsgemeenschap. Deze werden omsloten door de akkers. Naar buiten toe werd de invloed van de cultuur steeds minder groot, en drukte de natuur in toenemende mate haar stempel drukken op het landschap. Het buitengebied bestond uit gebruiksbossen en woeste gronden; de grenzen werden uiteindelijk gevormd door de belangrijkste rivieren en beken in het gebied. In dit verklaringsmodel zijn rivier- en beekdalen, vennen en moerassen niet alleen *natuurlijke* maar ook *marginale* landschapseenheden. Een voorbeeld van een dergelijke verklaring is de (archeologische) legende van de in de Peel verdwaaide (Romeinse) legionair. Zijn gebrekkige oriëntatie in het veenmoeras, zo luidt de interpretatie, moest de legionair bekopen met de verdrinkingsdood, al hij kon de archeologie gelukkig nog wel de vergulde sierkap van zijn helm nalaten. Zoals we weten werd die sierkap, met enkele kleinere objecten, bij Helenaveen teruggevonden. Inmiddels wordt aan deze oude verklaring getwijfeld, niet alleen op grond van het 'hoge gehalte' van de vondst, maar ook omdat het veenpakket ter plaatse nogal dun was, *te* dun in elk geval om een verdrinkingsdood aannemelijk te maken. Waarschijnlijk ging het om de bewuste depositie van een waardevol object, die als zodanig aansloot bij een veel ouder en ook zeer gangbaar gebruik. Geen marginale verdrinkingsdood dus, maar een welbewuste handeling op een plek die voor de toenmalige bewoners van Peelland grote betekenis had. Ook de bekende, veel oudere sierschijf van Helden speelde waarschijnlijk een rol in zo'n rituele handeling. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat veel van dergelijke rituele deposities in Zuidoost-Brabant dateren uit de Bronstijd en IJzertijd.

Over de nederzettingen in deze lange periode zijn we tamelijk goed geïnformeerd, mede dankzij opgravingen van de Vrije Universiteit te Someren-Waterdael. Ook daaruit treedt een onverwacht patroon naar voren. Op de zandgronden was namelijk nog geen sprake van plaatsvastе nederzettingen. Gangbaar is het beeld van losse, verspreid liggende erven die regelmatig werden verplaatst, mogelijk zelfs over relatief grote afstanden. Meerfasige huisplattegronden komen eigenlijk pas voor vanaf de latere IJzertijd. De lokale gemeenschappen werden in sociaal en ruimtelijk opzicht 'bijeengehouden' door collectief gebruikte begraafplaatsen die de centra van de territoria markeerden. Eerst waren dat de urnenvelden (Late Bronstijd tot en met de Midden IJzertijd), later kleine grafveldjes met crematiegraven (Late IJzertijd en Romeinse tijd). Vanaf de Late IJzertijd werd sprake van een clustering van erven tot gehuchten, al werden de gehuchten nog periodiek verplaatst – zij het minder frequent dan de zwervende erven in de periode daarvoor. Opgravingen in de regio Weert laten echter zien dat in de Romeinse Tijd sprake kon zijn van een aanzienlijke variatie met zowel grotere nederzettingen als vrijliggende erven, welke laatste soms een kort leven waren beschoren. Samen met de nederzettingen markeerden de dodenakkers

de centra van het leefgebied van de lokale gemeenschappen, zo luidt de algemene veronderstelling. Dat laatste is echter niet zeker. Dat blijkt onder andere uit recent onderzoek van de grafvelden uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied. Eén voorbeeld lichten we hier kort toe, ook ligt de betreffende vindplaats niet in Peelland: Hogeloon.

Bij Hoogenloon liggen de inheems-Romeinse nederzettingen op de hoogste dekzandgronden. Op het ‘dekzandeiland’ ten westen van de Kleine Beerze zijn dat er maar liefst drie. Aan de overzijde van het riviertje liggen, eveneens op de hogere gronden, nog twee kleinere nederzettingen. De nederzettingen aan weerszijden van de Kleine Beerze werden door een weg met elkaar verbonden. Deze weg door-kruiste het beekdal via de uitloper van een dekzandrug. Hier zal derhalve sprake zijn geweest van een voorde. Ook het Romeinse grafveld en de bijbehorende *tumulus* (De Kabouterberg) lagen op deze route, maar deze waren relatief laag gesitueerd op de overgang naar het beekdal. Aan het grafveld grensde hun ‘voorganger’, een urnenveld, dat iets hoger lag. In dit geval deelden verschillende nederzettingen blijkbaar een grafveld. Wat in de leefwereld van de betrokken gemeenschappen een centrale en samenbindende rol vervulde, de locatie van het begrafenisritueel en de voorouders, treffen we hier aan langs de rand van de beek. Wie in de Romeinse tijd te voet of te paard de nederzetting van een naburige gemeenschap bezocht, was derhalve getuige van een andere ruimtelijke orde dan we op het eerste gezicht zouden verwachten. Er was geen sprake van dat de bezoeker het nederzettingsterritorium pas betrad na eerst zijn weg te hebben gezocht door de onbestemde overgangen van het natte beekdal. Eenmaal in het beekdal aangekomen werd men daarentegen direct geconfronteerd met het symbool van de gemeenschap bij uitstek, het monumentale grafveld, waar men letterlijk tegenop keek en vervolgens doorheen moest. Het beekdal liet er dus geen misverstand over bestaan wiens woongebied men betrad. Variaties op dit patroon treffen we ook elders in de Kempen aan. In de microregio Knegsel-Steensel-Veldhoven lagen nabij drie nederzettingen ook drie grafvelden en twee (oudere) urnenvelden. Deze lagen tussen de nederzettingen in of aan de beekzijde, eveneens op plaatsen waar we de beekovergangen kunnen verwachten.

Waarschijnlijk is dit voor de Zuid-Nederlandse zandgronden een algemeen patroon. Locaties langs de beekdalranden kwamen in de Late IJzertijd en Romeinse Tijd het meest frequent voor. Grafvelden die niet grensden aan een beekdal, lagen vaak aan de rand van een laagte of een ven. Overigens is dit een verschijnsel dat ook in andere ‘zandregio’s is geconstateerd, bijvoorbeeld in Drenthe. Het is waarschijnlijk dat dit patroon niet alleen kenmerkend was voor de (Late) IJzertijd en Romeinse Tijd, maar in grote lijnen ook opging voor de oudere urnenvelden. Dat blijkt niet alleen uit de gegevens voor de Kempen, maar ook uit die voor Peelland. Dat neemt natuurlijk niet weg dat in het Brabantse zandlandschap ook urnenvelden voorkwamen op de hoogste delen van de dekzandcomplexen, en (dus) op grotere afstand van de beekdalen.

In Peelland zijn veertien terreinen bekend waarin zich urnenvelden (kunnen) bevinden. De meeste daarvan liggen in de nabijheid van een ven of (dalvormige) laagte, soms in associatie met een doorgaande route, al kan de ouderdom daarvan zelden worden vastgesteld. Dat geldt onder andere voor het urnenveld bij de zogenaamde ‘Hoenderboompaa’. De Hoenderboom (Honrebom) werd al in 1196 vermeld als een belangrijke grensmarkering. Ten zuiden van dit punt liep de oude doorgaande route van Liessel (Blok-huis), via Asten en Someren naar Heeze. Ter hoogte van de Hoenderboompaa passeerde deze route een urnenveld bij de rand van het Grafven (!), waar tevens de Peelrijt ontspringt. Een ander voorbeeld is het urnenveld bij Someren-Waterdael. Dit urnenveld strekte zich uit langs een dalvormige laagte, waarlangs in de Late Middeleeuwen uiteindelijk ook Someren ontstond. Hier kan tevens iets meer worden gezegd over de ligging van de contemporaine erven. De bewoningsporen uit de IJzertijd strekten zich ten zuiden van het urnenveld uit in oostelijke richting, blijkbaar over de gehele breedte van de dekzandrug tussen Waterdael en het dal van de Aa. In een uitzonderlijk geval valt de locatie van een urnenveld samen met

een historische route, een ven en een beekdal: het urnenveld bij het Philipskampeerterrein ten noordwesten van Someren. Dit urnenveld ligt op korte afstand van het dal van de Kleine Aa; de oude route van Someren door de heide naar Mierlo 'wringt' zich ter plaatse tussen het Turkesven en het urnenveld door.

In Peelland wekken de grafvelden uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd de indruk hetzelfde ruimtelijke patroon te volgen, al zijn er in deze regio nog maar weinig bekend. Tussen Mierlo en Geldrop (Molenheide) zijn een of meer grafveldjes gesitueerd langs de zuidrand van een ven. In de Romeinse Tijd vonden ook begravingen plaats in het zuidelijke deel van het urnenveld te Mierlo-Hout, rondom een depressie. Van een vergelijkbare locatie is sprake in het geval van het Romeinse grafveld van Weert-Kampershoek. Dit grafveld lag weliswaar op de flank van een dekzandrug, maar grensde aan een ven en een zone met natte veldpodzolen.

Al met al moeten we veronderstellen, dat de beekdalen in de ruimtelijke orde van laat-prehistorische en inheems-Romeinse gemeenschappen allerm minst een marginale positie innamen. Ze vervulden een belangrijke rol in de communicatie tussen naburige gemeenschappen en de uitwisseling met 'worlds beyond', zoals de wereld van de voorouders. Deze veronderstelling wordt niet alleen ondersteund door de situering van de grafvelden. De centrale positie van beekdalen in de leefwereld van laat-prehistorische gemeenschappen, kwam mogelijk nog sterker naar voren in andere rituele praktijken. Dat gold dan met name voor de depositie van waardevolle objecten, die in verband met de vergulde sierkap van Helenaveen en de sierschijf van Helden al ter sprake kwam.

De gewoonte om tijdens de uitvoering van rituelen in beekdalen en langs moerassen (of vennen) bijzondere objecten achter te laten, begon in Peelland op zijn laatst in het Neolithicum. Ten minste, als we het voorkomen van complete bijklingen in een natte context in deze termen mogen verklaren. Een aantal neolithische bijlen van opvallende plaatsen in de overstromingsvlakte van Het Broek kunnen we mogelijk zien als dergelijke rituele deposities. Maar liefst elf bijklingen en een dolkje van Grand-Pressigny vuursteen werden hier op een korte onderlinge afstand, in vier groepen, aangetroffen in het noordelijke gedeelte van de overstromingsvlakte. In alle gevallen gaat het om laaggelegen, vochtige plekken. Een van de locaties leverde ook een bronzen sikkkel op. Enkele kilometers zuidelijker werd, eveneens in Het Broek, een bronzen lanspunt gevonden. Mogelijk markeerden deze plekken begaanbare trajecten, die de voorden in de verschillende waterlopen van Het Broek met elkaar verbonden. Dit kan bijvoorbeeld opgaan voor de locaties ter hoogte van Aarle-Rixtel, Beek, en ten noorden van Donk (over een dekzandrug richting Bribrake), waar in enkele gevallen ook in historische tijd nog routes door Het Broek liepen. Ook op andere plaatsen in Peelland zijn langs vennen en beken zijn metalen objecten uit de Bronstijd, IJzertijd en Romeinse Tijd aangetroffen. Twee (oorspronkelijk drie?) kokerbijlen en een beitel-tje werden bijvoorbeeld gevonden nabij de Goorloop ter hoogte van Croy, ook weer op een plaats waar we een (pre)historische voorde kunnen vermoeden. Uit de Romeinse Tijd kennen we uit vergelijkbare landschappen contexten enkele muntschatten, onder andere uit het Dommeldal bij Nederwetten langs de westrand van het gebied.

Het blijft uiteraard de vraag of de 'los' of in kleine aantallen voorkomende bronzen vondsten, ook altijd in verband kunnen worden gebracht met rituele deposities. De twijfel daaromtrent wordt versterkt door de onduidelijke vondstomstandigheden en vindplaatsbeschrijvingen, zeker in het geval van de Peellandse metaalvondsten. Wel moet worden geconstateerd dat ze in Peelland gebonden zijn aan heel specifieke landschappelijke situaties. Hoewel de meeste urnenvelden en grafveldjes werden aangelegd in de nabijheid van vennen, depressies en de kleinere beekdalen, vonden intentionele deposities blijkbaar plaats langs de hoofdwaterlopen in het gebied: de Dommel, Aa en Goorloop (als belangrijkste vertakking van

de Aa). Daarnaast is er een groep deposities die ruimtelijk gezien min of meer samenvalt met de randen van de grote Peelvenen, maar in beide gevallen lijkt het verspreidingspatroon daarvan dat van de urnenvelden en grafvelden in ruimtelijk opzicht te respecteren. Mogelijk vonden de deposities dus plaats langs bepaalde delen of ‘trajecten’ van het stroomgebied.

Dat natte biotopen, zoals beekdalen, een belangrijke plaats innamen in het ruimtegebruik van lokale gemeenschappen, kunnen we voor bepaalde perioden ook afleiden uit de nederzettingsgegevens. In Peelland lagen de nederzettingen uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd vaak op de hoogste gronden langs de belangrijkste waterlopen. In de omgeving van Someren vormden ze onder andere een noord-zuid verlopend, lineair patroon langs het dal van de Aa. Het patroon volgt de Hoge Weg langs de westoever van de Aa, en het is daarom goed mogelijk dat de weg in die periode al bestond. Hetzelfde beeld gaat op voor de hoge gronden langs de Peesgatloop (oorspronkelijk ‘Peesgalloop’) en Goorloop, tussen Lieshout en Aarle-Rixtel. De selectieve vestigingskeuze in de Late IJzertijd en Romeinse Tijd kunnen was het resultaat van een ruimtelijke samentrekking van de bewoning op de hoogste, leemhoudende zandgronden, waar later ook de grote bouwlandcomplexen met plaggenbodems zijn ontstaan. In Peelland zijn verreweg de meeste vindplaatsen (en ook de nederzettingsterreinen) uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd inderdaad aangetroffen ter plaatse van (of beter: onder) de hoge bruine en zwarte enkeerdgronden. De ligging langs de hoofdwaterlopen heeft ongetwijfeld te maken gehad met de gradiëntrijkdom van het plaatselijke landschap. Nergens in Peelland zijn de verschillen tussen hoge, droge en lage, natte gronden over een kleine afstand zo groot als langs de hoofdwaterlopen. De stroomdalen zullen hier periodiek voor wateroverlast hebben gezorgd, niet alleen in de overstromingsvlakten (Het Broek) in het noordelijke deel van Peelland, maar ongetwijfeld ook zuidelijker langs de Aa. De stroomdallandschappen zullen in hoofdzaak zijn gebruikt als hooiland, hoewel volgens sommige onderzoekers onder dergelijke natte omstandigheden ook beweiding mogelijk was.

DE BEEKDALEN IN PEELLAND ALS GEMEENSCHAPPELIJK BEZIT EN ALS GRENSLANDSCHAPPEN

De associatie van beekdalen met rituele praktijken, zoals het begrafenisritueel en deposities, verdween pas met de kerstening. Vanaf dat moment werden de doden meer en meer begraven in de gewijde grond van de kerk en het kerkhof. Dat impliceerde ook dat de plaats van begraven samenviel met de plaats van samenwonen, die – zoals we zagen – in de lange periode daarvoor min of meer gescheiden posities in het landschap innamen. Met het ‘plaatsvast’ worden van de nederzettingen in de Vroege Middeleeuwen, was op lokaal niveau zelfs sprake van een echt centrum, waarvan het belang door de centrische ordening van de ruimte rond de kerk en het kerkdorp nog eens werd onderstreept. De positie van de beekdalen in het ruimtegebruik van de lokale gemeenschappen veranderde. Ze behoorden vanaf dat moment tot de marge van de bewoonde ruimte. Dat kunnen we weer goed zien in Someren, waar de erven in de Vroege en Volle Middeleeuwen op enige afstand van de Aa lagen.

Toch waren de beekdalen ook in de Middeleeuwen, net als in de Late Prehistorie en de Romeinse Tijd, in zekere zin symbolen van collectieve identiteit. Het is bekend dat de heide, bossen, vennen en beekdalen gemeenschappelijk werden gebruikt. Zeker aan het einde van de Middeleeuwen vormden ze het ‘onvervreemdbare bezit’ van de dorpsgemeenschap. Ze dienden voor het maaien van gras en verzamelen van strooisel, het kappen van hout, het steken van turf en het weiden van vee, nog los van een hele reeks andere activiteiten (zoals visvangst en het houden van bijen) die ‘gedeelde’ rechten over het buitengebied doen veronderstellen.

In de loop van de Middeleeuwen zien we in en langs de beekdalen echter iets wezenlijks veranderen in het karakter van het landgebruik en het nederzettingspatroon. Dat is tevens de periode waarvoor we in het geval van Peelland de beschikking hebben over wat meer archeologische en historische gegevens. Het gaat om twee met elkaar samenhangende veranderingen. Ten eerste zijn de Volle Middeleeuwen de periode van de dorpsverplaatsingen, niet alleen in Peelland maar ook elders in oostelijk Brabant. Over de Kempen zijn we dankzij archeologisch onderzoek over deze dorpsverplaatsingen beter geïnformeerd dan over Peelland. De type-locatie is Dommelen, waar de bewoning in de Vroege Middeleeuwen telkens plaatsvond op het dekzandplateau tussen de Keersop en de Dommel, maar in de Volle Middeleeuwen 'afzakte' naar de rand van het dal van de Keersop.²² Ondanks de dorpsverplaatsingen bleven de oude kerken in gebruik, ook al bleven ze geïsoleerd achter in de akkers – soms zelfs op grote afstand van de nieuwe nederzetting. Algemeen wordt verondersteld dat de nederzettingen van de hoogste dekzandgronden verschoven naar de randen van de beekdalen. Dat was ook in Peelland het geval, al moeten we daarbij een kanttekening plaatsen: de nieuwe nederzettingen ontstonden in de regel niet langs de hoofdwaterlopen in het gebied. Waar in de Late IJzertijd en Romeinse Tijd nog sprake was van intensieve bewoning, bijvoorbeeld op de dekzandruggen langs de Aa en de Goorloop, is de bewoning in de Late Middeleeuwen uitermate 'dun'. Dat moeten we althans opmaken uit de archeologische verspreidingskaarten. Ook de ligging van laat-middeleeuwse hoeven wijst in die richting. Tussen 1300 en 1500 vinden we nauwelijks hoeven langs de oevers van de Aa. Wel lagen ze langs de Kleine Aa, vooral langs een dalvormige laagte in het centrum van het dekzandeiland dat door de Aa en Kleine Aa wordt omsloten. Het is onduidelijk of deze laagte in de Middeleeuwen permanent watervoerend was. Langs deze laagte ontstond uiteindelijk ook het huidige Someren. Op de vroegste topografische kaarten (1837-1839) komen we Someren nog tegen als een lint van aan elkaar gegroeide gehuchten, dat de contouren van die laagte volgt. In de omgeving van Someren verplaatsten de erven en gehuchten zich dus van de hoogste dekzandcomplexen langs de randen van het dekzandeiland, naar een laaggelegen zone in het centrum daarvan.

Dit lijkt tot op zekere hoogte ook op te gaan voor andere dorpen in Peelland, zoals Aarle-Rixtel, Stiphout en Lierop. Ook daar verschoven de erven zich in de richting van (dalvormige) laagten en kleine beeklopen, zij het niet altijd in het centrale deel van dekzandplateaus. Bij Lierop lagen de laat-middeleeuwse erven langs de Meervensche Loop. De verplaatsing van de bewoning naar laagten en kleine beekdalen hield misschien verband met een veranderende samenstelling van de veestapel. Het rundvee werd in de Volle Middeleeuwen mogelijk belangrijker, waardoor een grotere behoefte ontstond aan hoogwaardige wei- en hooilanden, die men vooral vond in de kleinere beekdalen en dalvormige laagten. Deze hadden van nature minder te kampen met wateroverlast, en waren in ieder geval gemakkelijker te ontwateren dan de grote beekdalen. Bovendien kwamen door de dorpsverplaatsing weer hoge gronden vrij die geschikt waren voor akkerbouw.

In de latere Middeleeuwen trad ten opzichte van de beekdalen nog een tweede verschuiving op, die hoogstwaarschijnlijk met de dorpsverplaatsingen verband hield. In deze periode werden namelijk ook voor het eerst de natte deelgebieden van Peelland op een grotere schaal ontgonnen. Het duidelijkst is dat tussen Someren en Lierop. Als we wederom de vroegste topografische kaarten (1837-1839) raadplegen, zien we een landschap met enkele grote vennen (Starven en Turkesven), dalvormige laagten en grote oppervlakken (natte) heide en stuifzand, dat doorsneden wordt door kleine beken die afwateren op de Aa, zoals de Kleine Aa en de Meervensche Loop. Daartussenin liggen verspreid enkele gehuchten met kleine kampontginningen. Lierop vormt het enige echte dorp. Het is een dochternederzetting van Asten, en heeft tot op heden zijn kleinschalige structuur behouden. Een aantal gehuchten in dit gebied zijn in feite buurtschappen van Someren, die te herleiden zijn tot hoeven uit de Volle of Late Middeleeuwen, zoals onder andere Slieven en Vlerken. Slieven was een drassig gebied tussen de Kleine Aa en de Aa, dat pas in de 12e of 13e eeuw werd ontgonnen. De naam verwijst naar de aanwezigheid van een ven. De

naam Vlerken verschijnt pas in 1350 voor het eerst in de bronnen als Vladeracken (Vladderakker), hetgeen de aanduiding kan zijn van een moerassig weiland. De namen van andere gehuchten, zoals Achterbroek, Houtbroek en Groenstraat, verwijzen ook naar laat-middeleeuwse ontginningen van relatief laaggelegen land. Van Groenstraat is bekend dat hier een stuk grond werd ontgonnen in 1445. Het gehucht Boomen is ouder. Dit gehucht wordt vermeld in een oorkonde uit 1327, maar er is een verwijzing naar een verdwenen oorkonde uit 1254, waarin de hoeve aan de priorij van Postel (Somerens) wordt geschonken. De oudste gehuchten rond Lierop zijn waarschijnlijk Moorsel en Hersel. Hoewel archeologisch (nog) niet aangetoond, dateren deze toponiemen wellicht uit de Vroege Middeleeuwen. Deze namen verwijzen overigens ook naar de ontginning van een stuk land nabij een moeras. Het beeld dat derhalve uit het historisch onderzoek naar voren komt, is dat van een hoevenlandschap tussen de grote dekzandcomplexen van Someren, Asten en Lierop, waarvan de lager gelegen gronden langs de beekdalen, vennen en moerassen pas werden (her)ontgonnen in de Volle en Late Middeleeuwen, plaatselijk wat eerder.

Het hoevenlandschap tussen Someren en Lierop staat niet op zich. Het zet zich in feite voort ten oosten van de Aa, waar we een vergelijkbaar nederzettingspatroon aantreffen langs de Busselsche Loop (met o.a. Diesdonk, Bussel en Laarbroek). Elders in Peelland werden de lage gronden ook pas in de loop van de Middeleeuwen ontgonnen. Bij Strijp (onder Aarle) wordt dat wellicht bevestigd door de recente archeologische opgravingen. Hier zijn bij een opgraving door de Vrije Universiteit enkele erven uit de Karolingische Tijd en de Volle Middeleeuwen aangetroffen in de brede overgangszone tussen het hooggelegen akkercomplex van Aarle en het dal van de Goorloop. Aanwijzingen voor vroegere bewoning ontbreken hier, terwijl die wel zijn aangetroffen rond Het Vagevuur, De Hemel en De Hel, nabij de voormalige middeleeuwse kerk van Aarle (oppervlaktevondsten) en op de hoge gronden langs de Peesgatloop bij Lieshout (recente opgravingen door de VU). Hoewel een oude historische gedachte, is het niet uitgesloten dat de naam Strijp zelf is afgeleid van een middeleeuws ontginningspatroon met lange, strookvormige verkaveling.

We kunnen dus concluderen dat de lage delen van het landschap in Peelland pas relatief laat in de Middeleeuwen werden ‘ingevuld’, zowel binnen de dorpterritoria afzonderlijk als binnen Peelland als geheel. Deze uitbreiding van het nederzettingspatroon en cultuurland zal alleen mogelijk zijn geweest als ook enige invloed kon worden uitgeoefend op de waterhuishouding. Dat dit in elk geval op een kleine schaal gebeurde blijkt uit de al genoemde opgravingen bij Lieshout. Daar lag in de Volle Middeleeuwen langs het beekdal een klein aantal erven. In een aangrenzende depressie (later ‘verdwenen’ onder het esdek) bevond zich een klein stelsel van ontwaterings(?)greppels. Zo’n lokaal stelsel van greppels was in de Volle Middeleeuwen ook aangelegd rond de erven in Waterdael te Someren.

Voor de Volle Middeleeuwen hebben we ook voor het eerst aanwijzingen dat in enige mate werd ingegrepen in het natuurlijke patroon van de waterlopen. Ten zuiden van Strijp was de Goorloop vanaf de 12e eeuw met de Aa verbonden door een gegraven waterloop: de Schevelingse Loop. Aan deze loop ontstonden de kerk van Rixtel (1179), de Maltezerhoeve (1214), Hoeve Vijfeijcken, ter Brugghen (1312) en het Blokhuis (1437). Soms hield het aanleggen en doorgraven van waterlopen verband met grensconflicten. In de 15e eeuw werd bijvoorbeeld een meer dan zeven kilometer lange gracht gegraven tussen de gemeenschappelijk beheerde gronden (gemeynt) van Beek, Aarle en Rixtel enerzijds, en Gemert anderzijds. Deze gracht, de Snelle Loop, moest conflicten over het gebruik van Het Broek en De Peel voorkomen, maar zal daarnaast hebben geleid tot een betere ontwatering van de natte gronden ten oosten van de Aa.

De broekbossen in de beekdalen van Zuid-Nederland werden plaatselijk al vanaf het einde van de Vroege Middeleeuwen veranderd in hooi- en weilanden. Vanaf ongeveer 1300 deden overal in Brabant – ook in

Peelland – de landsheren (zoals de hertog van Brabant) het gebruiksrecht over de onontgonnen gronden en beekdalen over aan de dorpen. Het resultaat was de gemeynt, waaruit de dorpen weer stukken konden verkopen aan ontginners. Na de Middeleeuwen werden de beekdalen door de uitgifte van stukken land voor ontginning steeds verder verkaveld. Soms werd dat proces pas laat voltooid, in Het Broek bijvoorbeeld pas in de 20e eeuw.

Gaandeweg ontwikkelde zich in de Middeleeuwen een perspectief op de beekdalen dat radicaal verschilde van dat in de Late Prehistorie en de Romeinse Tijd. De beekdalen speelden niet of nauwelijks meer een rol in rituele praktijken. De betekenis van het water veranderde. Het diende weliswaar een economisch belang (visvangst en transport) en speelde een belangrijke rol in de middeleeuwse voorstellingswereld, maar het nieuwe gebruik van de beekdalgronden bracht ook met zich mee dat het water zo snel mogelijk uit het landschap diende te worden weggevoerd. De waarde van het water maakte gedeeltelijk plaats voor het belang van ontwatering. Op alle ruimtelijke schaalniveaus werd dat na de Middeleeuwen, zowel in als buiten Peelland, uiteraard steeds belangrijker. Alleen met een succesvolle ontwatering van Peelland konden de Peelvenen bijvoorbeeld geschikt worden gemaakt voor turfwinning. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart (tussen 1822 en 1826) voorzag uiteindelijk in die wens. Bovendien maakte de vaart de afvoer en het transport van turf en turfstrooisel mogelijk. Retrospectief beschouwd zijn alle inspanningen tijdens de ruilverkavelingen om de ontwatering van de beekdalen te verbeteren, herleidbaar tot deze ‘premoderne’ perceptie van het landschap. In de latere Middeleeuwen echter, gingen de beken en rivieren ook steeds nadrukkelijker functioneren als scheidingen en grenzen, waarmee ook de marginale ligging van de beekdalen duidelijker werd. Het is natuurlijk geen toeval dat de oude gemeentegrenzen in Peelland nog het grillige verloop van de beken voor hun kanalisering laten zien. De beken verdeelden de beekdalgronden over de gemeynten van naburige dorpsgemeenschappen. Omvangrijk zijn de historische vermeldingen van grensgeschillen, zoals conflicten over het aanleggen van visweren en het weiden en ‘schutten’ van vee in de beekdalen, die na de Middeleeuwen met de toenemende druk op de beekdalgronden in Peelland zijn ontstaan.

AANDACHTSPUNTEN VOOR TOEKOMSTIG ONDERZOEK

In het voorgaande paragrafen werden enkele ontwikkelingen in de lange-termijngeschiedenis van Peelland geschetst, maar in veel opzichten ging het eerder om hypothesen dan om vastomlijnde onderzoeksresultaten en conclusies. De reden is eenvoudig: de historische en archeologische informatie over de geschiedenis van de beekdalen is nog te selectief en fragmentarisch voor een min of meer ‘afgerond’ verhaal. De lacunes in onze kennis zijn omvangrijk. In het bijzonder geldt dat voor de vroegste landschapsgeschiedenis die in dit verhaal onbesproken bleef. Peelland heeft een groot aantal vondstcomplexen uit het Paleolithicum en Mesolithicum opgeleverd, met name op de dekzandruggen en in de nabijheid van de grotere vennen, maar we hebben nauwelijks indicaties over het gebruik van de beekdalen door prehistorische jager-verzamelaars. Op sommige plaatsen kunnen informatiebronnen daaromtrent nog in situ aanwezig aanwezig zijn. In het stroomdal van de Aa, met name tussen Beek en Helmond, is door amateurs veel botmateriaal verzameld dat nog niet systematisch is geanalyseerd. We weten dus ook weinig over de ouderdom ervan. Sleuvenonderzoek dat enkele jaren geleden werd uitgevoerd in het dal van de Bakelsche Aa, heeft duidelijk gemaakt dat we plaatselijk afzettingen en veenresten kunnen aantreffen die informatie bevatten over de laat-pleistocene vroeg-holocene ontwikkelingsgeschiedenis van de beekdalen. De kans dat zich in de beekdalen ook resten van jager-verzamelaar-kampementjes bevinden is weliswaar klein, maar niet uitgesloten. Aan de ‘jonge’ zijde van de landschapsgeschiedenis staan ook veel vragen open. Hier en daar is over de postmiddeleeuwse geschiedenis van de beekdalen het een en ander bekend op grond van regionaal-historisch onderzoek. Historisch-geografische veldopnames, en gedetail-

leerd bodemkundig en historisch-ecologisch onderzoek hebben echter niet plaatsgevonden. Ook is niet in kaart gebracht welke bijdrage de archeologie kan leveren aan de studie van de Peellandse beekdalen in deze periode, als ondersteuning van de historische geografie, de architectuurgeschiedenis, etnologie en regionale geschiedenis.

Onze kennis van de Peellandse beekdalen bevat dus in elk geval chronologische lacunes, maar er zijn in dit verband ook een groot aantal thema's te benoemen. Een eerste stap is daarom voor deze regio een aantal onderzoeksvragen te formuleren, zowel rekening houdend met al beschikbare onderzoeksresultaten als kennislacunes. Ze zouden de inhoud van archeologische projecten in de komende jaren kunnen sturen, al moeten die natuurlijk ook 'gevoelig' blijven voor niet-voorspelde fenomenen.

Wij zullen ons hier niet wagen aan een gedetailleerde uitwerking, maar noemen slechts hoofdthema's:

- De historisch-ecologische ontwikkeling van de beekdallandschappen

Welke biotopen waren kenmerkend voor de beekdalen in de te onderscheiden fasen van de bewoningsgeschiedenis van Peelland? In welke opzichten werden ze beïnvloed door het landgebruik van (pre) historische gemeenschappen? Waar is de stratigrafische opbouw van de beekdalafzettingen nog zodanig, dat ze zich lenen voor palynologisch onderzoek?

- De functie en betekenis van de beekdalen in het landgebruik van prehistorische (paleolithische en mesolithische) jager-verzamelaars

Dit thema kwam hiervoor al kort aan de orde.

- De rol van de beekdalen in rituele praktijken gedurende de Prehistorie en de Romeinse Tijd

Wat was de plaats van de beekdalen in de religieuze ordening van het landschap, en hoe verhield deze zich tot andere zones met aanwijzingen voor ritueel (zoals grafvelden en erven)? Welke functies hadden het wegenpatroon en de voorden in dit opzicht? In welke secties van de beekdalen kunnen we nog deposities en gerelateerde verschijnselen (constructies voor beekdalovergangen) verwachten?

- Het landgebruik in de beekdalen tijdens de Romeinse Tijd

Welke betekenis en gebruiksfunctie hadden de stroomdallandschappen van de Aa en Goorloop voor de nederzettingen die er aan grensden? Welke relictten kan het landgebruik in deze periode hebben nagelaten?

- De rol van de afzonderlijke beekdalen en het stroomstelsel van de Aa in de nederzettingen- en ontginningsgeschiedenis gedurende de Middeleeuwen

Hoe was de loop van de rivieren en beken in de latere Middeleeuwen, en welke waterlopen waren (uit) gegraven? Hoe verhouden verspreidingspatronen voor de Vroege, Volle en Late Middeleeuwen zich op een regionale schaal tot het stroomstelsel van de Aa? Waar waren de watermolens gesitueerd en wat was hun functie? Welke rol speelden de kastelen in de beekdalen, zoals het Oude Huys en het kasteel te Helmond, en het kasteel van Asten en Croy? Waar kan palynologisch onderzoek licht werpen op de dorpsverplaatsingen in de Volle Middeleeuwen? Welke archivalische bronnen en historisch-geografische gegevens staan ons daarvoor ter beschikking? Welke rol speelden verhalen en naamgeving (toponiemen) in de ruimtelijke orde, en welke plaats was daarin ingeruimd voor de beekdalen? Kunnen we elementen uit verbale overleveringen enigszins dateren, bijvoorbeeld op grond van gerelateerde beschrijvingen en vermeldingen in bronnen?

- *De post-middeleeuwse geschiedenis van de beekdalen*

Welke archeologische gegevens en relictten zijn van belang voor de historisch-geografische en historische studie van de beekdallandschappen, en vooral van hun postmiddeleeuwse ontwikkelingsgeschiedenis?

Vragen te over, maar het zal duidelijk zijn dat we niet altijd op de antwoorden kunnen wachten: er moet ook gehandeld worden. Ontwikkelingen die ons daartoe in Peelland dwingen zijn de actuele reconstructieopgave en de voortschrijdende verstedelijking tussen Eindhoven en Helmond.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Coenen, J., 1992: Tim Ricstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel, Geldrop.

Coenen, J., 2001: Hertog Jan en de Zummerse mens. Een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop, Someren.

Fontijn, D., 2002 (2003): Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and 'Natural' Places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC, *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34.

Gerritsen, EA., 2003: Local Identities. Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region (Amsterdam Archaeological Studies 9), Amsterdam.

Hartog, C. den, 2004: Peelland: de lange-termijngeschiedenis van een wegenpatroon, Amsterdam (Vrije Universiteit).

Heijden, C. van der, E Gerritsen, J. Kolen, N. Roymans, H. Renes, K. Bosma & I. van Hellemond 2003: Brabant van Bronstijd tot Belvedere. De biografie van het Brabantse zandlandschap, *Brabants Heem* 55, 89-101.

Hidding, M., J. Kolen & T. Spek 2001: De biografie van het landschap. Ontwerp van een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed, in: J.H.E. Bloemers & M. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Den Haag, 7-109.

Hiddink, H., 2000: Opgravingen in Laarbeek (Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit, Brochure 4), Amsterdam.

Hiddink, H., 2001: Opgravingen bij Lieshout. Archeologisch onderzoek van resten uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, *Brabants Heem* 53, 1-13.

Hiddink, H., 2003a: Aspecten van het grafritueel in de late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in: H. Hiddink, *Het grafritueel in de late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11), Amsterdam, 1-75.

Hiddink, H. 2003b: Een grafveld uit het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw na Chr. te Weert-Kampershoek, in: H. Hiddink, *Het grafritueel in de late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-*

Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11), Amsterdam, 405-512.

Huijbers, T., 1993: Een en al gras. De archeologie van een middeleeuws cultuurlandschap - Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout (doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam), Amsterdam.

Huijbers, T., 1998: De biografie van het platte land, in: T. Thelen (red.), D'n Broekkant. Geschiedenis van landschap en bewoning, Laarbeek, 17-42.

Huijbers, T., in voorbereiding: Stof tot nadenken. Cultuurlandschapsarcheologisch onderzoek in het tracé van de provinciale weg 205 (Helmond, Aarle-Rixtel, Beek en Donk), Provincie Noord-Brabant (AAC-publicaties), Amsterdam.

Kant, P., J. van de Ven & J. van der Wijst 2002: Reconstructie De Peel. Startnotitie milieueffectrapportage, 's- Hertogenbosch.

Kolen, J. e.a., 2004: De biografie van Peelland. De cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) van Peelland. Toelichting bij de kaart (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 13), Amsterdam.

Kolen, J., in voorbereiding: De biografie van het landschap. Drie studies over landschap, geschiedenis en erfgoed (dissertatie, Vrije Universiteit), Amsterdam.

Kooistra, L., 1996: Borderland Farming. Possibilities and Limitations of Farming in the Roman Period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse, Leiden.

Kortlang, F., 1987: De Dommelvallei. Een archeologische inventarisatie, 's- Hertogenbosch.

Kortlang, F., 1999: The Iron Age Urnfield and Settlement of Someren-Waterdael, in: F. Theuvs & N. Roymans (eds.), Land and Ancestors. Cultural Dynamics in the Urn field Period and Middle Ages in the Southern Netherlands, Amsterdam, 133-97.

Kortlang, F. & S. Hakvoort, 2002: Een elite-nederzetting uit de vroege en late Middeleeuwen te Aarle-Rixtel-Strijp? (Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit, Brochure 7), Amsterdam.

Laarschot, H. van de, 1989: Gemene gronden, gemene burenen, in: T. Maas (red.), Lierop 'n beeld van een dorp, Lierop, 56-66.

Platenkamp, J., 1992: Transforming Tobelo Ritual, in: D. de Coppet (ed.), Understanding Rituals, London, 74-96.

Roymans, N., 1995: The Cultural Biography of Urn fields and the Long-term History of a Mythical Landscape, Archaeological Dialogues 2, 2-38.

Roymans, N., & H. Fokkens 1991: Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen, in: H. Fokkens & N. Roymans (red.), Nederzettingen uit de Bronstijd en de vroege IJzertijd in de Lage Landen (Nederlandse Archeologische Rapporten 13), Amersfoort, 1-20.

Roymans, N., & F. Gerritsen 2002: Landscape, Ecology and Mentalités: a Long-term Perspective on Developments in the Meuse-Demer-Scheldt Region, *Proceedings of the Prehistoric Society* 68, 257-87.

Roymans, N., & F. Kortlang 1993: Bewoningsgeschiedenis van een dekzandlandschap langs de Aa te Someren, in: N. Roymans & F. Theuws (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch, 23-41.

Schinkel, K., 1998: Unsettled Settlement, Occupation Remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 Excavations, in: H. Fokkens (ed.), *The Ussen Project. The First Decade of Excavations at Oss*, Leiden, 5-305.

Slofstra, J., 1983: An Anthropological Approach to the Study of Romanization processes, in R. Brandt & J. Slofstra (eds.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of Interaction* (BAR, international series 184), Oxford, 71-104.

Theuws, E, 1988: De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling en bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege Middeleeuwen (proefschrift, Universiteit van Amsterdam), Amsterdam.

Theuws, E, 1991: Landed Property and Manorial Organisation in Northern Austrasia: Some Considerations and a Case Study, in: N. Roymans & E. Theuws (eds.), *Images of the Past. Studies on Ancient Societies in Northwestern Europe*, Amsterdam, 299-407.

Tol, A., 1998: De bewoningsgeschiedenis van Kampershoeck, in: N. Roymans, A. Tol & H. Hiddink (red.), *Opgravingen in Kampershoeck en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5), Amsterdam.

Tol, A., 1999: Urnfield and Settlement Traces from the Iron Age at Mierlo-Hout, in: E. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural Dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam Archaeological Studies 4), Amsterdam, 87-132.

Thelen, T., (red.), 1998: *D'n Broekkant. Geschiedenis van landschap en bewoning*, Laarbeek.

Vilsteren, V. van, 1993: Een vroeg-middeleeuws grafveld in Tynaarlo, *Nieuwe Drents(ch)e Volksalmanak* 110, 87-96.

Waterbolk, H. T., 1987: Terug naar Elp, in: E. C. J. Ketelaar (red.), *De Historie herzien. Historische avonden*, Hilversum, 183-215.

